

А.Г. Бульвінський

к.і.н., доцент,
завідувач відділу історії нових незалежних держав
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТАДЖИКИСТАНУ

У роботі з'ясовано, що до особливостей пострадянської трансформації Таджикистану можемо віднести те, що вона відбувалась в умовах ісламського відродження у країні; збройної боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни; активної участі прихильників ісламського шляху розвитку країни в політичному процесі до середини 2000-х рр.; формування сильної президентської влади та авторитарної форм правління з Е. Рахмоном та його «сім'єю» на чолі; відсутності структурних змін в економіці та збереженні її сировинного характеру з акцентом на експорті алюмінію та бавовни; виходу країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей.

Ключові слова: Таджикистан, трансформація, авторитаризм, іслам.

Features of the Post-Soviet Transformation of Tajikistan

The work finds that the peculiarities of the post-Soviet transformation of Tajikistan include the fact that it took place during the Islamic revival in the country; armed fighting between the supporters of the secular and religious path of the country's development; active participation of the Islamic path of country's development supporters in the political process until the mid-2000s; formation of strong presidential power and authoritarian forms of government headed by E. Rahmon and his «family»; lack of structural changes in the economy and preservation of its raw materials with an emphasis on export of aluminum and cotton; the country's exit from the communication deadlock due to the implementation of large-scale construction of highways.

Key words: Tajikistan, transformation, authoritarianism, Islam.

Пострадянська трансформація після розпаду СРСР у Центральній Азії відбувалась в умовах, коли іслам «вирвався на свободу» і намагається надолужити згаяне. У випадку Таджикистану це привело до спроб нав'язати суспільству салафітське бачення світу з його запереченням світського «західного способу життя».

У результаті Таджикистан, на відміну від інших колишній радянських республік, у своїй пострадянській трансформації пройшов через тривалу громадянську війну 1992–1997 рр., яка наклала суттєвий відбиток на розвиток суспільно-політично процесів у новоствореній державі.

Однак процес ісламського відродження у Таджикистані був, об'єктивно, й проявом пошуку національної ідентичності та засобом легітимації влади. Оскільки в ісламі релігійне та світське не розділене, тому іслам пропонував не лише релігійну систему, а й модель організації суспільства та держави, що й спробували реалізувати у Таджикистані на початку 1990-х рр. ісламісти.

Таким чином пострадянська трансформація у Таджикистані розпочалась із боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни. Прихильниками світського шляху розвитку країни стало угруповання колишніх радянських чиновників на чолі з Є. Рахмоном, яких підтримували більш розвинуті регіони – Худжанд, Куляб, Гіссар. Прихильниками радикальних змін радянського спадку та релігійного шляху розвитку країни стали нові демократичні та релігійні лідери традиціоналістських Гарму, Каратегіну та Бадахшану. При цьому перша група спиралась на підтримку Росії, а друга – на ісламські сили регіону, насамперед Афганістану.

Тому впродовж усіх 1990-х рр. ключовим пріоритетним завданням внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Таджикистан стало забезпечення миру та національної єдності у країні. Адже громадянська війна рельєфно висвітила внутрішню неоднорідність та роздробленість країни, зумовлені як традиційним клановим поділом, так й економічними причинами.

Унікальність ситуації з врегулювання затяжного громадянського конфлікту в Таджикистані полягала у тому, що жодна зі сторін не отримала повної перемоги. Підписана між урядом Е. Рахмона та Об'єднаною таджицькою опозицією 27 червня 1997 р. «Загальна угода про мир у Таджикистані» поклала кінець громадянській війні та зафіксу-

вала перемогу світського формату розвитку Таджикистану над релігійним. Водночас вона передбачала інтеграцію у суспільно-політичну та силову систему Республіки Таджикистан носіїв ісламської доктрини розвитку. Важливим компромісним рішенням з боку Партії ісламського відродження Таджикистану стала офіційна відмова від побудови ісламської держави й відповідно визнання світського характеру державного устрою Таджикистану.

Після формальної інтеграції близько 5 тис. бійців ОТО до складу силових структур Таджикистану у 1999 р. [1, с. 95] та отримання представниками ОТО посад в органах державної влади усіх рівнів, Верховний суд Таджикистану зняв заборону на діяльність партій, які входили до складу Об'єднаної таджицької опозиції – Ісламської партії відродження Таджикистану, Демократичної партії Таджикистану, об'єднання «Лалі Бадахшон» та руху «Ростохез» [2, с. 90]. Тому ісламісти ще певний час зберігали деякий вплив на перебіг політичних процесів у країні: ПІВС брала участь у парламентських виборах 2005 та 2010 рр. й проводила кожен раз по 2 депутати, ДПТ брала участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. й на останніх двох провела у парламент одного депутата.

Як зазначає у своїй роботі Т. Ляшенко, специфікою політичної системи Таджикистану другої половини 1990-х – першої половини 2000-х рр. було те, що вона розвивалася в рамках конфлікту і постконфліктного врегулювання. Це призвело до таких її особливостей: а) високого ступеня впливу військових; б) активної участі ісламу в політичному процесі, в тому числі, в легальній формі; в) існування відносно сильних партій [3, с. 85].

Постконфліктний період у Таджикистані був завершений станом на 2006 р., коли у новий уряд вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнув своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВС), яка з часу розпаду СРСР у 1991 р. була єдиною ісламською партією, яка легально діяла на території Центральної Азії, 29 вересня 2015 р. була визнана Верховним судом Таджикистану терористичною організацією і заборонена.

Хоча ПІВС і була заборонена, але у Таджикистані продовжував активно поширюватись салафілізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабатьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з доісламськими традиціями та віруваннями, не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу в Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС Таджикистану, на бік Ісламської держави [4] та обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення там законів шариату.

Водночас держава підтримує «народний» іслам, у якому іслам є соціальним ідентифікатором, компонентом таджицької національної ідентичності та основою підтримки традиціоналізму і культурного консерватизму (без відданості регулярній молитві чи суворого дотримання релігійних законів). Окрім цього у Таджикистані практика офіційного ісламу пов'язана з низкою обмежень. Зокрема, особи молодші 18 років можуть відвідувати мечеті лише під час релігійних свят та на похороні, вони не можуть відвідувати регулярну п'ятничну молитву [5].

Загалом трансформація політичної системи пострадянського Таджикистану мала дві складові: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та певна ісламізація суспільства. Найважчим моментом для Таджикистану у трансформації політичної системи після закінчення громадянської війни став перехід від однопартійної системи до багатопартійності в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, відсутності традицій демократії в одній частині країни й наявності давніх форм «гірської» демократії в іншій [6, с. 324].

Однак загальний напрямок політичних змін йшов у бік становлення сильної президентської влади та авторитарної форм правління. Впродовж другої половини 2000-х рр. система управління Таджикистаном еволюціонувала від напівавторитарної регіонально-кланової до управління типу «сім'я», яка контролює владу, силовиків та найбільш прибуткові бізнеси країни. Відповідно партії перестали відігравати роль у політичному процесі.

Політична культура Таджикистану потребувала «вождя», тому Є. Рахмон, який п'ять разів підряд перемагав на президентських ви-

борах (1994, 1999, 2006, 2013 і 2020 рр.), логічно й отримав цей статус. З 2015 р. він носить довічний титул «Лідер нації», повністю – «Засновник миру і національної єдності – Лідер нації».

Таким чином можемо стверджувати, що впродовж останніх 30 років у Таджикистані відбулась трансформація політичного режиму від радянського до неопатримоніального. Причому з високим ступенем консолідації, який використовує стратегію придушення інакомислення, примусу людей до мовчання та об'єднання інших у систему влади та контролю режиму.

В часи СРСР Таджикистан був найбільшійою радянською республікою з вузьким внутрішнім ринком, обмеженою мінерально-ресурсною базою, нерозвинутими транспортними комунікаціями та невідповідним географічним розташуванням (географічно ізольована, без виходу до морів).

Усі ці об'єктивні чинники були обтяжені важкими економічними наслідками громадянської війни. Адже в країні була зруйнована економічна інфраструктура, виробництво товарів зменшилось на 2/3, ВВП скоротилось на 80%, на її території перебувало понад 700 тис. біженців [7, с. 191, 198].

У результаті Таджикистан виявився вкрай залежним від зовнішніх кредиторів, які отримали значний вплив на економіку країни. Зокрема з Російською Федерацією Таджикистан розраховувався за кредити акціями Таджикиського алюмінієвого заводу, Сангтудинської ГЕС-1, безкоштовною передачею РФ землі під об'єктами російської військової бази та полігонів у безтермінове користування, передачею «Газпрому» в розробку газових родовищ з великими запасами газу тощо. Китай отримав у розробку золотоносні копальні на родовищах «Верхній Кумарг» та «Східний Дуоба».

Процеси пострадянської соціально-економічної трансформації Таджикистану йшли вкрай повільно та вибірково. У незалежному Таджикистані, як і в радянський період, основними експортними товарами є бавовна та алюміній. Тобто ніяких принципових структурних змін у промисловому розвитку країни не відбулось.

Єдиним стратегічним здобутком структурної трансформації пострадянського Таджикистану стало створення в країні єдиної загальнодержавної мережі постачання електроенергії та проведення глибокої модернізації стратегічних автотрас з будівництвом тунелів,

що дозволило з'єднати усі частини країни постійно функціонуючою мережею автодоріг та отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

У посланні президента Таджикистану Є. Ррахмона до Маджлісі Олі 2018 р. було проголошено про вирішення однієї зі стратегічних проблем розвитку Таджикистану – вихід країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які тепер надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном і Афганістаном, чого раніше не було, та зняття транспортної блокади з боку Узбекистану [8].

Важливою особливістю пострадянської трансформації Таджикистану є посилення кульового впливу Росії у країні та загальне прихильне ставлення таджиків до радянської спадщини і Росії.

Тут з 1996 р. діє Російсько-Таджицький (Слов'янський) університет, з 2009 р. – філія Московського державного університету ім. М. Ломоносова, з 2011 р. – філії Московського енергетичного інституту та Національного дослідницького технологічного університету «МИСиС». Станом на 2018 р. у цих вузах за російськими навчальними програмами навчалось близько 8 тис. громадян Таджикистану. Окрім того, зростає кількість таджицьких студентів, які навчаються у російських ВНЗ: у 2013 р. – 5 тис. студентів, у 2016 р. – 21 тис. студентів (10 тис. на бюджетній основі) [7, с. 274–276]. Наслідком цієї політики є масштабна інтеграція майбутньої таджицької інтелігенції, висококваліфікованих кадрів у російський культурно-науковий, суспільний та політичний простір.

Складовою пострадянської трансформації Таджикистану стали пошуки його елітою історичних засад таджицької держави та таджицького народу. Ці пошуки привели до утвердження в суспільному дискурсі специфічного ідеологічного нарративу. В його основі лежали ідеї про те, що таджики є нащадками арійської цивілізації; про п'яти-тисячолітню таджицьку цивілізацію, культуру та історію; про те, що таджики є єдиним і найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, нащадками історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Ранняго Середньовіччя; про цивілізаторського роль таджицького народу, який був авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізації у регіоні; про Державу Саманідів як першу та-

джицьку державу, яка охоплювала території де й сьогодні таджики проживають як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан) [9, с. 163-164].

Одним із специфічних таджицьких шляхів подолання радянського спадку відсталості країни стало активне педалювання владою країни теми, у якій Таджикистан має природню перевагу над сусідами – питання води та використання водних ресурсів, адже країна є територією верхів'їв основних річок Центральної Азії та основним джерелом формування водних ресурсів регіону.

Саме тому керівництво Таджикистану, враховуючи природний статус країни, багатої водними ресурсами, цілеспрямовано і наполегливо намагається закріпити за собою статус визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних з використанням води.

Для цього Е. Рахмон послідовно проводить активну водну дипломатію та висунув ряд міжнародних ініціатив, схвалених ГА ООН: у 2001 р. – про проголошення 2003 р. Міжнародним роком прісної води; у 2003 р. – про проголошення Міжнародного десятиліття дій «Вода для життя, 2005–2015»; про проголошення 2013 р. Міжнародним роком водного співробітництва; у 2015 р. – про проголошення Міжнародного десятиріччя дій «Вода для стійкого розвитку» (2018–2028 рр.).

Таким чином, до особливостей пострадянської трансформації Таджикистану можемо віднести те, що вона відбувалась в умовах ісламського відродження у країні; збройної боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни; активної участі прихильників ісламського шляху розвитку країни в політичному процесі до середини 2000-х рр.; формування сильної президентської влади та авторитарної форм правління з Е. Рахмоном та його «сім'єю» на чолі; відсутності структурних змін в економіці та збереженні її сировинного характеру з акцентом на експорті алюмінію та бавовни; виходу країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей.

Використані джерела та література:

1. Олимов М., Олимова С. Таджикистан: национальное примирение и вооруженные формирования объединенной оппозиции. *Вестник Евразии*. 2000. № 4. С.76–98.

2. Шарафиева О.Х. Межтаджикские переговоры как пример урегулирования внутреннего конфликта. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 367. С. 84–91.
3. Ляшенко Т.М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ІПіЕНД, 2011. 288 с.
4. Командир таджикського ОМОН перешел на сторону «Исламского государства». 28.05.2015. URL: <https://vz.ru/news/2015/5/28/747763.html>
5. Tajik President Signs Law Banning Children From Mosques. 0308.2011. URL: https://www.rferl.org/a/tajik_president_signs_law_banning_children_from_mosques/24285911.html
6. Ляшенко Т.М. Формування політичних інститутів в країнах Центральної Азії в умовах незалежності. *Сучасна українська політика*. Політики і політологи про неї. Київ, 2009. Вип. 17. С. 319–327.
7. Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в конце XX – начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. 369 с.
8. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018. URL: <http://www.president.tj/ru/node/19089>
9. Бульвінський А.Г. Ідеологічні основи зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 1 (13). С. 150–171.

Л.Д. Чекаленко
д.політ.н., проф.,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РЕСПУБЛІКА УЗБЕКИСТАН: МІЖ МОДЕРНІЗАЦІЙНИМ МАЙБУТНІМ І ГУМАНІТАРНИМ МИНУЛИМ

Досліджено еволюцію розвитку Узбекистану в процесі подолання тоталітарного спадку в 1991–2022 рр. Виявлено історичні етапи реформування країни та особливості її розвитку. Республіка Узбекистан – одна з небагатьох держав, якій вдалося після набуття незалежності уникнути глибоких струсів в політичній та економічній сферах, однак у вимірі захисту прав людини країна не відповідає демократичним засадам цивілізованого суспільства. Отже, Республіка Узбекистан має дві своєрідні ознаки: позитивні економічні в реалізації реформ і негативні соціально-гуманітарні у цивільно-правовій сфері.

Ключові слова: авторитаризм, унітарність, інвестиції, права людини.